

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

«İCTİMAİ ELMLƏR» KAFEDRASI

«MƏNTİQ» FƏNNİNDƏN

ƏYANİ FAKÜLTƏNİN MÜDAVİMLƏRİ ÜÇÜN

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 11

«TƏFƏKKÜRÜN MƏNTİQİ QANUNLARI»

mühazirə: 2 saat

Tərtib etdi:

«İctimai elmlər» kafedrasının
dosenti, polis mayoru, i.ü.f.d.

Namazov Azər Əlyar oğlu

Mühazirənin mətni «İctimai elmlər» kafedrasının iclasında müzakirə olunub və bəyənilib.

Protokol № _____ «__» __ Aprel__ 2018-ci il

BAKI – 2018

MÖVZU № 11

«TƏFƏKKÜRÜN MƏNTİQİ QANUNLARI»

Mühazirənin planı:

GİRİŞ

1. Məntiqi qanunların xarakteristikası
2. Eyniyyət qanunu, onun idrak prosesində rolu
3. Ziddiyyət qanunu
4. Üçüncünü istisna qanunu. Kafi əsas qanunu

NƏTİCƏ

Ədəbiyyat:

1. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987.
2. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999.
3. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001.
4. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2005.
5. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962.
6. Məmmədov Ə. Dialektik idrak və ümumelmi tədqiqat metodları. Bakı, 1997.
7. Ruzavin Q.İ. Osnovı loqiki i arqumentaüii. Moskva, 2012.
8. Demidov İ.V. Loqika. Moskva, 2012.
9. Svetlov V.A. Loqika. Moskva, 2012.
10. Lavrikova İ.N. Loqika. Moskva, 2011.
11. Zeynəddin Hacıyev. Məntiq. Bakı, 2013.

GİRİŞ

Məntiq elminin predmetlərindən danışarkən, qeyd etmişdik ki, məntiq düzgün təfəkkürün forma və qanunlarından bəhs edən elmdir.

Bütün elmlərdə olduğu kimi, məntiqin də əsaslandığı ümumi qanunları vardır. Məntiq elmində eyniyyət, ziddiyyət, üçüncünü istisna və kafi əsas qanunu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu qanunlardan üçü (eyniyyət, ziddiyyət, üçüncünü istisna qanunu) «antik dövrün Hegeli» - Aristotel tərəfindən irəli sürülmüşdür, kafi əsas qanununu isə XVIII əsr alman filosofu Q.Leybnits elmə daxil etmişdir.

Məntiq qanunları ümumi xarakter daşıyır. Millətdən, irqindən, cinsindən asılı olmayaraq bəşəriyyət məntiqi qanunlardan istifadə edir. Fəlsəfə elmində mövcud olan materialist və idealist nəzəriyyələr məntiq qanunları ilə vəhdət təşkil edir.

Materialist filosoflar hesab edirlər ki, materiya ilkindir, şüur, təfəkkür isə ikincidir, törəmədir.

Dialektik materializmə görə, materiya əbədi və sonsuzdur, heç kim və heç bir fəvqəladə qüvvə tərəfindən yaradılmamışdır.

Beləliklə, məntiq qanunları insan təfəkküründən asılı olmayan obyektiv gerçəklikdəki əşyalar arasındakı əlaqə və münasibətlərin, qanunauyğunluqların beynimizdə inikasıdır. Beləliklə, materiya ilkindir. Məntiq qanunları isə ikincidir, törəmədir.

Sual 1. Məntiqi qanunların xarakteristikası

Məntiq elminin predmetlərindən danışarkən, qeyd etmişdik ki, məntiq düzgün təfəkkürün forma və qanunlarından, onlar üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlardan bəhs edən elmdir. Biz fikrin məntiqi formalarının geniş təhlilindən sonra, formal-məntiqi qanunların şərhinə də yer verməyi vacib bilirik, çünki mühakimə prosesində düzgün ümumiləşdirmələrin, nəticə çıxarmağın aparılmasında qanunlara riayət etməyin xüsusi idraki əhəmiyyəti vardır. Obyektiv aləmin şüurumuzda məntiqi inikasını olan təfəkkür xaos, kortəbii formada deyil, qanuna uyğun halda beynimizdə əksidir. Bu fikir onu bildirir ki, fikirlər də obyektiv qanuna uyğun əlaqələri özündə birləşdirir. Mühakimənin məntiqi düzgünlüyü şüurumuzda ancaq obyektiv əlaqələrin deyil, təfəkkür qanunlarının da dəqiq inikasını şərtləndirir. Bu qanunların tələblərinə riayət olunmadıqda, müəyyən məntiqi səhvlərə aparıb çıxarır.

Məntiqi qanunların ümumi səciyyəsinə nəzərdən keçirək. İlk növbədə «qanun» anlayışından çıxış etmək lazımdır. Qanun predmet və hadisələr arasında mühüm, daxili, sabit, zəruri və təkrarlanan əlaqə və münasibətlərdir. Bu ümumi tərifdən çıxış edərək, «təfəkkür qanunu» anlayışına belə tərif vermək olar. Təfəkkür qanunları fikirlərimiz (fikir elementləri) arasındakı mühüm, zəruri, daxili, sabit və təkrarlanan əlaqə və münasibətlərdir. Bu əlaqə və münasibətlərin mənbəyi obyektivdir. Təfəkkür qanunları varlığın qanuna uyğunluqlarının şüurumuzda ümumiləşmiş inikasıdır, başqa cür desək, insan beynində şəkli dəyişilmiş və düzəldilmiş dərkedici təfəkkürün ümumi prinsipləridir. Buradan aydın olur ki, predmet və hadisələrin düzülüşü və əlaqələri fikrin qayda və əlaqələrini müəyyən edir. Təfəkkürdə bu proses iki istiqamətdə həyata keçirilir:

1. məzmunlu formada (insan təfəkküründə real predmetlərin və onların xassələrinin inikası prosesi şəklində);

2. formal qaydada (fikrin formaları arasındakı əlaqələrin müəyyən olunması).

Birinci istiqamət dialektik qanunlarda həyata keçirilir və dialektik məntiq tərəfindən öyrənilir. Fikrin məzmunlu dəyişməsi və inkişaf qanunauyğunluqları haqqında formal və dialektik məntiqin qarşılıqlı əlaqəsindən danışılarkən, bu barədə kifayət qədər məlumat verilmişdir.

İkinci istiqamət isə (formalar arasındakı əlaqələr) formal-məntiqi qanunlarda həyata keçirilir və ənənəvi (klassik) məntiq tərəfindən öyrənilir. Lakin, fikrin formaları arasındakı əlaqələri də tamamilə məzmundan təcrid etmək olmaz, çünki məzmunuz forma olmadığı kimi, formasız da məzmun yoxdur. Formal-məntiqi qanunlar dedikdə, ona müəyyən forma verən fikrin elementləri arasındakı struktur-məna əlaqələri nəzərdə tutulur ki, bunun vasitəsilə də fikrin məzmunu ifadə olunur. Bu qanunlarda insanın çoxəsrlik praktiki fəaliyyəti nəticəsində cəmləşmiş fikir prosesinin daxili strukturunun sabit əlamətləri, gerçəkliyin ümumi xassələri və tərəfləri əks olunur. Lakin, formal məntiqin qanunlarını mütləqləşdirmək olmaz, onlar bizim fikirlərimizin həqiqiliyini müəyyən edən şərtlər kompleksində, ayrıca anda vacib olsa da, bu qanunları hər bir şəraitdə tətbiq etmək olmur, onların fəaliyyəti əsas etibarını ilə məntiqi formalar hüdudunda qanunauyğundur, fikrin məzmunu ilə ancaq dolayı yolla əlaqəlidir.

Formal-məntiqi qanunların aşağıdakı növlərini fərqləndirmək vacib məsələdir:

1. mücərrəd təfəkkürün ayrı-ayrı formaları ilə (anlayış, hökm və əqli nəticə) əlaqəli olan qanunlardır ki, bunlar məntiqdə qeyri-əsas qanunlar adlanır. Bu qanunların əsasında konkret qaydalar çıxarılır. Bu qanunlardan anlayışın məzmunu və həcmi arasında tətbiq olunan əks əlaqə qanununu, hökmlərdə terminlərin ehtiva olunması qanunlarını, əqli nəticələrin qurulması qanunlarını və s. göstərmək olar.

2. təfəkkürün bütün formalarında fəaliyyət göstərən və ən ümumi xarakter daşıyan əsas qanunlar formal-məntiqi qanunlardır (eyniyyət, ziddiyyət, üçüncünü istisna və kafi əsas qanunları). Bunlar ona görə ümumi qanunlar adlandırılır ki,

a) fikir fəaliyyətinin bütün sahələrində tətbiq olunur, öz təsirini genişləndirir;

b) bu qanunlar anlayış və hökmlərlə aparılan bütün məntiqi əməliyyatların əsasında durur;

c) əqli nəticə və sübut prosesində bu qanunlardan geniş istifadə olunur;

ç) bu qanunlar düzgün təfəkkürün mühüm əlamətlərini (müəyyənlik, ziddiyyətsizlik, ardıcillıq, əsaslılıq) əks etdirir.

Birinci üç qanun yunan alimi Aristotel tərəfindən irəli sürülmüş və formulə olunmuşdur, kafi əsas qanununu isə XVIII əsr alman filosofu Q.Leybnits elmə daxil etmişdir.

Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, bu qanunlar ənənəvi formal məntiqdə həyata keçirilir, düzgün ümumiləşdirmələr aparmaqda, gerçək nəticələrin alınmasında, fikir strukturlarının qurulmasında və əlaqələndirilməsində onun rolu əvəzsizdir. Lakin, təfəkkürdə (xüsusilə, elmi-nəzəri təfəkkürdə) bu qanunlarla yanaşı, dialektik məntiqin qanunlarından da:

1. kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrinin birinin digərinə keçməsi;

2. əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi;

3. inkarı inkar qanunundan da geniş istifadə olunur. Müasir məntiq elmlərində (qismən də riyazi, simvolik məntiqdə) belə fikirlərə də təsadüf edirik ki, məntiqi qanunlar çox olduğundan, bunları əsas və ikinci dərəcəli qanunlara bölməyin əsası yoxdur. Bundan başqa, məntiqi sistemlərin qurulması qanun deyildir, belə hesab edirlər ki, intuisonist məntiq, çoxmənalı məntiqin bəzi sistemləri üçüncünü istisna qanununu, bir neçə ziddiyyətsizlik məntiqi isə ziddiyyət qanununu aradan qaldırır. Bu cür fikirlərin real və məntiqi əsası yoxdur. Məntiqi qanunların real məzmununu gerçəklikdəki predmet və hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətlər təşkil edir. Bu qanunları «mütləq ideyanın», «dünya ruhunun» törəməsi, məhsulu adlandırmaq, yaxud insanın sərbəst yaradıcılığının nəticəsi, qaydaya salınmış mənəvi normalar olduğunu iddia etmək də məntiqsiz və cəfəng fikirdir. Hegelin səhvi onda idi ki, bu qanunları təbiət və cəmiyyətdən hasil etmək əvəzinə, təfəkkür qanunları kimi təbiət və cəmiyyətə yuxarıdan zorla bağlayırdı. Materiyadan kənar təfəkkür və onun qanunlarından danışmaq boş sözcülükdür. Obyektiv gerçəkliyin inikası olan təfəkkür qanunları düzgün dərk olunarsa, onda təbiət qanunları ilə məzmunca üst-

üstə düşür, lakin formaca onlar müxtəlifdir, birincilər təfəkkürdə, ikincilər təbiət hadisələrində fəaliyyət göstərir. Məntiqi qanunlar insanların ictimai-istehsal fəaliyyəti prosesində gerçəklikdə rast gəldiyimiz ən adi və ümumi qanunauyğunluqlarının dəfələrlə müşahidəsi və beynimizdə inikası nəticəsində meydana gəlmişdir. Bu qanunlar obyektiv gerçəklikdə milyard dəfələrlə rast gəldiyimiz xassə və qanunauyğunluqların şüurumuzda inikası olduğundan, onlar öz sabitliyi ilə fərqlənir. Məsələn, üzvi aləmdə cins və növ arasında fərq çoxdan mövcuddur, bu öz ifadəsini təfəkkürdə də göstərir. Bu da məlumdur ki, gerçəklik qanunları kimi, təfəkkür qanunları da obyektiv xarakter daşıyır, bu, o deməkdir ki, bu qanunlar insanın şüur və iradəsindən asılı deyildir, onlar yeni məntiqi qanunlar yarada bilməzlər. Bu qanunların özündə obyektiv və subyektiv momentləri də inkar etmək olmaz. Bu qanunlar formaca subyektivdir, obyektiv surətdə təbiətdə mövcud deyildir, lakin gerçəklikdəki predmet və hadisələri xassə və münasibətlərinin öyrənilməsi əsasında meydana gəlmişdir və məzmunca obyektiv səciyyə daşıyır. Məntiqi qanunlara metafizikcəsinə yanaşmaq fikri də yanlışdır, çünki bu qanunlar fikir obyektində baş verən dəyişiklikləri və inkişafı da nəzərdən qaçırmır. Bu qanunlar professor V.Asmusun qeyd etdiyi kimi, bütün təfəkkür prosesinə aid olan həqiqi qanunlardır və sağlam düşüncəli hər bir adam bunların tələbinə ciddi riayət etməlidir. Bu baxımdan təfəkkür qanunlarının ayrı-ayrılıqda təhlilini verməyə ciddi ehtiyac duyulur.

Sual 2. Eyniyyət qanunu, onun idrak prosesində rolu

Məntiqi təfəkkürün ümumbəşəri xassələrindən biri fikrin müəyyənliyidir. Mühakimə prosesi bu xassədən məhrum olarsa, onda hər cür mənasını itirə bilər. Fikrin müəyyənliyinin obyektiv əsasını maddi gerçəkliyin ən mühüm xassələrinin, tərəflərinin şüurumuzda inikası təşkil edir. Konkret mühakimə prosesində

eyniyyətin gözlənilməsi təfəkkür qanunudur, buna əməl olunduqda, həqiqi nəticələrə gətirib çıxarır. Bu qanunun mahiyyəti belə ifadə olunur ki, predmet və hadisə haqqında hər bir obyektiv həqiqi və məntiqi düzgün fikir, yaxud anlayış müəyyən olmalıdır və bütün mühakimə prosesində eynimənalılığı saxlanılmalıdır.

Bu qanunda ifadə olunan ən mühüm müddəə odur ki, mühakimə prosesində götürülən fikir, anlayış müxtəlif mənalarda işlədilsə, onda gerçək nəticələr almaq mümkün olmur, «terminlərin dördləşməsi» deyilən məntiqi səhvə gətirib çıxarır. Belə bir nümunəni nəzərdən keçirək:

Qanunlar obyektivdir, başqa cür desək, insan şüurundan asılı deyildir.

Konstitusiyaya qanundur.

Nəticə: Konstitusiyaya obyektivdir, başqa cür desək, insan şüurundan asılı deyildir.

Bu mühakimə prosesində alınan yekun biliyi yanlışdır, çünki qanun anlayışı müxtəlif mənalara bildirir.

Bu qanunu çox vaxt belə formula edirlər:

A-A-dır, yaxud $a=a$

Bu qanun onu ifadə edir ki, müxtəlif fikirləri heç vaxt eyniləşdirmək olmaz. Eyniyyət qanunu fikrin təbiətindən irəli gəlir, bunsuz insanlar mühakimə prosesinə başlaya bilməzlər, ikicə anlayışı da yaratmaq mümkün olmazdı. Dərslərin çoxunda belə bir fikir nəzərə çatdırılır ki, fikrimizdəki hər bir obyekt, hər bir predmet necə varsa, olduğu kimi, öz-özünə bərabərdir. Yuxarıdakı simvolik işarələrin yerinə predmet və anlayışlar qoyulduqda, onda «dəmir-dəmidir», «insan-insandır», «elm-elmdir» və s. kimi deyilə bilər. Eyniyyət qanununun bu cür şərhini iki cəhətdən yanlışdır: əvvəla, bu qanunda fikrin eyniyyətindən deyil, gerçəklikdəki predmet və hadisələrin eyniyyətindən söhbət gedir. Belə halda burada təfəkkür qanunu yox, varlıq qanunu ifadə olunur, bunları eyniləşdirmək yanlış fikirdir, təfəkkür qanunlarının spesifikliyi ondadır ki, bunlar subyektiv xarakter daşıyır, obyektiv gerçəkliyin inikasıdır. Biz təbiətdə heç vaxt anlayışlara tərif verməyin qaydalarına, onlar üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlara rast gələ bilmərik, bunlar ancaq mühakimə prosesinə aiddir. Təfəkkür qanunları fikir

aktlarında, fikir proseslərində fəaliyyət göstərir. İkincisi, bu qanunu metafizikcəsinə şərh edirlər, tərifdə eyniyyətin nisbiliyi nəzərdə tutulmur. Eyniyyətə mütləq, əbədi, dəyişməz bir şey kimi baxmaq fikri tamamilə yanlışdır, çünki gerçəklikdəki hər bir şey dəyişir, hər bir şey inkişaf edir. Professor Çelpanov da bu qanunda mütləq eyniyyəti nəzərdə tutaraq, qeyd edirdi ki, fikirləşdiyimiz hər şey öz-özlüyündə eyniyyətini saxlamalıdır.

Deməli, mütləq, abstrakt eyniyyət yoxdur, eyniyyət nisbidir, dəyişkəndir, hər bir eyniyyətdə fərqli cəhətlər vardır. Bəzən bu qanunu belə də ifadə edirlər: həqiqət həmişə və hər yerdə eyni şeydir, heç vaxt və heç yerdə öz məzmununu dəyişmir ($A=A$). Bu yanlış fikrə Q.Struvenin «Elementar məntiq» kitabında da rast gəlirik. Onun fikrincə, əgər A fikri doğrudursa, onda həmişə və hər yerdə A-dır.

Həqiqət prosesdir, onun bu cür şərhilə razılaşmaq olmaz, çünki həyat daim dəyişir, inkişaf edir, buna uyğun olaraq fikrin məzmunu da dəyişilir, dünən həqiqət olan bir şey bu gün yalan ola bilər, insanın nail olduğu biliklər tarixi xarakter daşıyır. Həqiqətə əbədi və dəyişməz bir şey kimi baxsaq, onda elmin, idrakın gələcək inkişaf yoluna səd çəkmiş olarıq. Təbiət və cəmiyyətin inkişafı kimi həqiqəti dərk etmək prosesi də sonsuzdur. Gerçəklik haqqında əldə etdiyimiz biliklər elmlərin müəyyən inkişaf mərhələsində doğru olur, insan həmişə natamam, yarımçıq, səthi biliklərdən tam, mütləq biliklərə doğru gedir. Nisbi və mütləq bilik arasında qəti sərhad yoxdur. Nisbi bilik gerçəklik haqqında təqribi, lakin dəqiq bilikdir. XVIII-XIX əsrlərdə maddənin atomlardan ibarət olması göstərilməklə yanaşı, onların bölünməzliyi ideyası da irəli sürülürdü. Mütləq bilik gerçəklik haqqında bitkin, dürüst, inkişaf prosesində təkzib olunmayan biliklərdir. Yerin kürə formasında olması, Günəş sisteminin insandan əvvəl mövcudluğu haqqındakı fikirlər buna nümunədir. Buradan aydın olur ki, abstrakt həqiqət yoxdur, həqiqət həmişə konkretidir. Lakin, eyni hadisə və proses üçün həqiqət əbədi və həmişəlik verilmiş bir şey deyildir. Şəraitdən asılı olaraq hər şey dəyişə bilər. Bir şəraitdə həqiqi olan fikir, başqa şəraitdə yalan ola bilər. Məsələn, dünya sosializm sistemi bir vaxt həqiqi idisə, artıq bu gün real deyildir.

Beləliklə, təfəkkürdə donuq, dəyişməz, ölgün eyniyyət yoxdur. Təbiətdə eyniyyətə təqribi, nisbi, müvəqqəti bir proses kimi baxmaq olar, o, varlığın ən ümumi hərəkətinin nisbi sükunət momentidir. Predmet haqqında fikir o vaxt dəyişir ki, predmetin özü dəyişmiş olsun. Tədqiq olunan prosesi, predmeti dərinlən öyrəndikdə, onun əsas əlamətlərini aşkara çıxardıqda, fikrimiz dəyişir. Bu baxımdan bu qanuna görə, hər bir anlayışın məzmun və həcmi sərbəst, sərbəst dəyişdirmək olmaz. Lakin, eyniyyət qanunu bu və ya digər terminin, anlayışın mənasının dəyişməsi məsələsini istisna etmir, lakin bunu heç bir əsas olmadan etmək yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər. Xüsusilə, müəyyənlanmış siyasi terminlərin işlədilməsində daha ehtiyatlı olmaq tələb olunur, onların mənasını təhrif etmək yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu qanuna görə, həqiqi fikir həmişə müəyyənliyi özündə saxlamalıdır, müəyyənlik hadisələrin elementar şərti olsa da, hər bir mühazirəçi ona əməl etməlidir.

Nəzərdən qaçırmaq ki, eyniyyət hər hansı bir münasibətdə predmetlərin təxmini bərabərliyi, oxşarlığıdır. Obyektiv gerçəklikdə mütləq eyniyyət yoxdur, o, fərqlə qarşılıqlı əlaqədə mövcuddur. Bununla belə, məlum şəraitdə, müəyyən çərçivədə biz mühüm fərqlərdən uzaqlaşa bilərik və öz diqqətimizi predmetlərin və onların xassələrinin oxşarlığına yönəldə bilərik.

İş ondadır ki, fikrin predmeti olan hər şeydə müəyyənlik xassəsi vardır. Hər bir əşyada, hətta, daxilən ziddiyyətli olsa da, nə qədər ki, o, mövcuddur, nisbi sabitlik və müəyyənlik xassəsinə malikdir, yeni keyfiyyətə keçməyə qədər özü-özünə oxşardır. Bunların təfəkkürümüzdə inikası olan anlayışlar da dəqiq, aydın olmalıdır, ikimənəlikə, qeyri-müəyyənliyə yol verilməməlidir. Məlumdur ki, anlayış predmetlərdə cəmlənmiş mühüm, sabit xassələrin şüurumuzda ümumilənmiş inikasıdır. Anlayışların bu xüsusiyyəti eyniyyət qanununun real məzmununu aşkara çıxarır. Nə qədər ki, əşya öz keyfiyyətində qalır, biz də onun haqqında olan anlayışı bir mənada götürməliyik. Predmetli aləm daimi qalmır, hər bir şey dəyişir, lakin predmetlərin bəzi xassə və əlaqələri dəyişsə də, öz ölçüsü sərbəhdində qalır, buna görə də onların haqqında olan anlayışlar da öz sabitliyini və eynimənəliliğini saxlamalıdır.

Çox vaxt eyniyyət qanununu şüurlu surətdə, qəsdən pozurlar. Bununla da hadisə və proseslərin mahiyyətini təhrif etmiş olurlar. Bu qanun fikirdə yayğınlığa, qeyri-müəyyənliyə və ikimənalılığa yol verməyi qadağan edir. Bu qanun predmet və hadisələrin dəyişməsi ilə bağlı olaraq anlayışların məzmununun dəyişməsinə qadağan etmir. Əşyaların dialektikası anlayışlarda düzgün əks olunmalıdır. Buna görə də hər bir anlayışı elastik, çevik relyativ, qarşılıqlı əlaqədə götürmək lazımdır. Bu qanun predmet və hadisələrin dərk olunması dialektikası ilə də ziddiyyət təşkil etmir, ona metafizikcəsinə yanaşdıqda, predmet və hadisələrin inkişafını qadağan edir, ona dəyişilməz, donuq bir şey kimi baxılır. F.Engels tərəfindən bu yanlış baxış kəskin tənqid olunmuşdur: «Köhnə, metafizik mənada eyniyyət prinsipi – köhnə dünyagörüşünün əsas prinsipidir: $a=a$. Hər şey öz-özünə bərabərdir. Hər şey – Günəş sistemi, ulduzlar, orqanizmlər sabit sayılırdı. Təbiətşünaslıq bu prinsipi hər bir ayrıca halda, addımbaaddım təkzib etdi; lakin nəzəriyyə sahəsində o, hələ də yaşamaqda davam edir və köhnəliyin tərəfdarları hələ yenə də, onu yeniyə qarşı qoyurlar: «şey eyni zamanda həm özü, həm də özgəsi ola bilməz».

Eyniyyət qanununun pozulması «anlayışın dəyişilməsi» adlanan səhvə aparıb sıxarır. Anlayışın dəyişdirilməsi şüurlu, bilərəkdən və yaxud bilmədən də ola bilər. Əgər «istehkam» və «qala» anlayışlarını eyniləşdirsək, onda bu qanunun tələbləri pozulur, çünki hər cür istehkam qala deyildir. Yaxud, «ticarət kapitalı» kimi dəqiq və aydın anlayışı «kapitalistləşmə» və «gəlirlərin kapitalistləşdirilməsi» anlayışları ilə heç cürə əvəz etmək olmaz, ona görə ki, «kapitalistləşdirilmə» anlayışı dedikdə, hər şeyi (işçini, binədarlığı, buxarla işləyən fabriki) nəzərdə tutur. Anlayışları dəyişməklə, real prosesin məzmununu aradan qaldırmaq mümkünsü bir işdir. K.Kautski sollarla mübahisəsində iqrar edirdi ki, «imperializm yalnız xarici siyasət sistemidir». Bununla da o, kapitalizmin yüksək iqtisadi mərhələsini təhrif etmiş olurdu. Bu sözü işlətməyi qadağan etmək heç cürə mümkün deyildir. Mübahisə prosesində anlayışları dəqiq ifadə etmək lazımdır, məzmunu dəyişdirilməməlidir. Bu qanun o qədər sadə və aydındır ki, məntiq elmi haqqında anlayışı olmayanlar da istər-istəməz ona riayət edirlər. Hegel bu qanunun mahiyyətini anlamadığından, onu təkzib edərək, yazırdı ki, təfəkkürün bu qanunu məzmunuzdur və fikri irəliyə

doğru heç yerə aparıb çıxarmır. Hegelin bu fikri yanlışdır, çünk bu qanun öz elementarlığına baxmayaraq, adi danışıqda deyil, ciddi elmi-nəzəri mühakimələrdə də fəaliyyət göstərir, mühüm idraki əhəmiyyəti vardır. Bu qanunu ehkam kimi də anlamaq olmaz, çünki o, anlayışların dəyişməsinə tamamilə inkar etmir. Dialektik məntiqdə «eyniyyət» anlayışı gerçəkliyin ən ümumi inkişaf prosesində nisbi sükunətin momenti kimi nəzərdən keçirilir, burada anlayışların dəyişkənliyi, elastikliyi həqiqi idrak prosesinin əsas şərtidir.

Klassik məntiqin bütün qanun və müddəalarını mütləqləşdirib, demək olmaz ki, onlar bizi gerçək biliklərə aparıb çıxarmır. Bu qanunların idrak prosesində fəaliyyətinə dialektik məntiqin mövqeyindən nəzər yetirdikdə, aşkar olur ki, bu elm formal-məntiqi qanunların idrak prosesində yerini, rolunu düzgün müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu qanunların tələblərinə düzgün riayət etmək həqiqi məntiqi nəticələrin çıxarılmasına kömək edir. Əgər fikrin quruluşu olmasa, biz heç vaxt həqiqətə nail ola bilmərik.

Gündəlik praktikada bizi əhatə edən predmetlər müəyyən münasibətdə hər dəfə hər hansı bir tərəfdən nəzərdən keçirilir. Biz cəmiyyətin, yaxud konkret dövlətin inkişafının müəyyən mərhələsində insanların şərait və xassələrinin dəyişməsinə nəzərə almadan, nəsillərin bir-birini əvəz etməsinə və maddi-mənəvi həyat şəraitinin əbədi dəyişkənliyinə baxmayaraq, konkret adam, verilmiş predmet, yaxud təbii proses haqqında danışıq. Bu vaxt elə bir vəziyyət yarana bilər ki, eyni fikir öz-özünə oxşar olmasın, yaxud müxtəlif fikirlər eyniləşdirilə bilər. Bu cür hallardan qaçmaq məqsədilə mühakimə prosesində eyniyyət qanununun aşağıdakı şərtlərinə riayət etmək vacibdir:

1. əvvəla, fikir predmetinin eyniyyəti gözlənilməlidir. Bu, o deməkdir ki, mühakimənin axırına qədər fikir predmetinin müəyyənliyi və daimiliyi dəyişməməlidir;

2. nəzərdən keçirilən predmet haqqında fikrin eyniyyəti dəyişməməlidir, fikir öz məzmununu saxlamalıdır. Bu şərt pozulduqda, «tezisin dəyişməsi» adlandırılan məntiqi səhv baş verir. Bəzən mübahisənin gedişində insanlar eyni şeyi fikirləşsələr də, müxtəlif əşyalar haqqında danışırlar. İstintaq praktikasında

müttəhim, yaxud şahid bəzi anlayışların dəqiq mənasını bilmədiklərindən, onu müstəntiqdən fərqli olaraq, başqa cür izah edirlər. Bu vəziyyət xalq müdrikliyində belə ifadə olunur: kimi Foma, kimi Yerem haqqında danışır. Bu isə, işin mahiyyətini çətinləşdirir. Bu, ona bənzəyir ki, mübahisə prosesində mən, iqtisadi çətinliklərdən, T. isə bəzi adamları tərif etmək haqqında danışırıq.

Hüquqi normaların, müttəhim, yaxud müqəssirin fəaliyyətinin ifadəsində və ya cinayət işlərinin təsnifatının əsaslandırılmasında hüquqşünasın fikrinin dəqiqliyi mühüm rol oynayır. İstintaq təcrübəsində eyniyyət qanununa əsaslanan iki istintaq işi:

1. tanınma və

2. eyniləşdirmə geniş tətbiq olunur. Əslində, tanınma – şəxsin, yaxud predmetin şahidçiyə, zərərçəkənə, şübhəli olan adama, müttəhimə göstərilməsi yolu ilə oxşarlığını müəyyənləşdirməkdir. Eyniləşdirmə isə bu və digər əşyaların, adamların, sədlərin və s. kimi oxşarlığını müəyyənləşdirməkdir. Məsələn, müxtəlif cinayətlərdə şübhəli olanların eyniləşdirilməsi, adam vuran və öldürülən, yaxud şübhəli adamdan tapılan bıçağın eyniləşdirilməsi. Bunun üçün ən çox eyni olan əlamətlərdən istifadə olunur. Çox vaxt bu cür istintaq üçün tədqiqatların mühüm əhəmiyyəti vardır.

Beləliklə, eyniyyət qanunu təfəkkürdə mühüm normativ qayda kimi də çıxış edir. Fikir fəaliyyətini norma və prinsiplərdə həyata keçirərək, eyniyyət qanunu mühakimənin gedişində fikir predmetinin, yaxud predmet haqqında fikrin dəyişilməsi və qaldırılmasını qadağan edir.

Sual 3. Ziddiyyət qanunu

Düzgün təfəkkürün əsas xassələrindən məhrum olan hər bir mühakimə prosesi yanlış nəticələrə aparıb çıxara bilər. Bunun üçün də bu xassələrin idrakda düzgün tətbiqi əsas məsələdir. Predmet və hadisələrin inkişaf prosesini dərk etmək hər cür hərəkət və inkişafın mənbəyi olan daxili ziddiyyətlərin mübarizəsini aşkara çıxarmaq deməkdir. Biz inkişaf prosesində köhnə ilə yeni, müsbət və mənfi arasındakı ziddiyyətlərin mübarizəsini anlamaqla, təfəkkürdə real ziddiyyətləri aşkara çıxarıyıq, fikirdə ziddiyyətlərə yol verməməyə çalışırıq.

Ziddiyyət qanununun mahiyyəti belədir: bir-birilə müqayisə olunmayan iki hökm (eyni vaxtda, eyni mənada və münasibətdə bir-birinə zidd olan) eyni zamanda həqiqi ola bilməz, son nəticədə bunlardan biri yalan olmalıdır.

Qanunu formula ilə belə yazmaq olar:

- M – qeyri – M deyildir.

Aşağıdakı hökmləri nəzərdən keçirək: «Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedir» və «Azərbaycan bazar iqtisadiyyatı yolu ilə getmir». Bunlardan biri doğru, digəri yalandır. Burada fikrin yalanlığını bu qanun yox, praktika və konkret tədqiqat prosesi müəyyənləşdirir. Fikrin ardıcılığı düzgün təfəkkürün əsas xassəsi olmaqla, ziddiyyət qanununda ifadə olunur. Konkret bir hökmdə müəyyən xassə, əlamət iqrar olunursa, başqa bir cəhətdən inkar edilsə, oda bunlar bir-birinə zidd hökmlərdir.

Ziddiyyət qanununun tələbi odur ki, əşyaların bəzilərinin obyektiv xassələrini fikirdə düzgün əks etdirsin. Deyildiyi kimi, hər cür predmet keyfiyyətə müəyyəndir, bu, o deməkdir ki, hər bir predmetin özünəməxsus xassələri vardır. İnsanlar öz fəaliyyətləri prosesində bu qanunauyğunluğu üzə çıxarmış və onu düzgün təfəkkürün struktur xüsusiyyətlərinin formalaşmasında ifadə etmişlər. Əgər gerçəkliyin özündə hər bir predmet eyni zamanda eyni xassəyə malik olmasa, yaxud olsa, fikrin həqiqiliyindən söhbət gedə bilməz, hökmün məntiqi forması predmetlərin obyektiv qayda və əlaqələrinin inikasıdır. Belə bir cəhəti də yaddan çıxarmaq olmaz ki, bu qanun müəyyən sahələrdə fəaliyyət göstərir, yəni bütün hökmlərdə deyil, uyuşmayan hökmlər arasında tətbiq olunur. Biz hökmlər arasındakı münasibətin təhlilindən yaxşı bilirik ki, uyuşmayan hökmlər odur ki, bunların hər ikisi eyni vaxtda həqiqi olmur (A və E arasındakı əlaqən yada salaq). Uyuşmayan hökmlərin iki:

1. əks;
2. zidd növünü göstərmək olar.

Burada A və E; A və O; E və Y arasındakı əlaqəni göstərə bilərik. Məsələn, hər bir hüquqi norma müəyyən hüquq institutuna aiddir, heç bir hüquqi norma müəyyən hüquq institutuna aid deyil. Zidd hökmlərə aid nümunə: bütün dövlət hakimiyyəti orqanlarının qanunlar və sərəncamlar vermək hüququ vardır; bəzi dövlət hakimiyyəti orqanlarının qanunlar və sərəncamlar vermək hüququ yoxdur. Gətirilən nümunələrdən görünür ki, bu qanun məntiqi cəhətdən iki uyuşmayan hökmlərdən birinin yalan olduğunu göstərir. Bu hökmlərdən hansının yalan olduğunu isə konkret tədqiqat prosesi və praktikada yoxlanış həll edir. Qanun isə onu göstərir ki, uyuşmayan hökmlərin birinin həqiqiliyindən digərinin yalanlığı zərurətlə çıxarılır. Burada bir cəhətə də diqqət yetirmək olar ki, iki əks hökmün hər ikisi yalan ola bilər, lakin zidd hökmlərdə buna yol verilmir. Əks hökmlərin ikisinin yalanlığından üçüncü bir hökmü çıxarmaq mümkündür. Məsələn, bütün canlıların təfəkkürü vardır, heç bir canlı təfəkkürə malik deyil. Bunların hər ikisi də yalandır, onda üçüncü hökm doğru olacaqdır. Bəzi canlılar təfəkkürlüdür. Bu qanunu müxtəlif hökmlərə o vaxt tətbiq etmək olur ki, eyni xassə haqqında eyni

vaxtda, eyni münasibətdə söhbət getsin. Əgər eyni predmetin müxtəlif xassələri haqqında və müxtəlif vaxtlarda söhbət gedərsə, əks fikirlərin hər ikisi də doğru olur. Məsələn, əmtənin istehlak dəyəri vardır, yaxud əmtənin mübadilə dəyəri vardır və yaxud, Daşkəsən mədənciləri respublikada qabaqcıllar sırasındadır, Dəşkəsən mədənciləri dövlət planını axırda yerinə yetirdilər. Burada eyni prosesin əlamətlərindən söhbət gedir. Bunlar biri digərini inkar etmir. Bu cür nümunələrdən çox gətirmək olar. Predmet və hadisələr dəyişdiyinə və inkişaf etdiyinə görə, onların inikasını olan fikir də dəyişir, inkişaf edir. Belə bir nümunəni nəzərdən keçirək: M-in bu fəlsəfi əsəri yüksək elmi-metodoloji səviyyədə yazılmışdır. M-in bu fəlsəfi əsəri zəifdir. Bu hökmlərin ikisi də doğru ola bilər, çünki M-in bilik səviyyəsinə müxtəlif münasibətlərdən yanaşılır.

Adətən, zidd fikirlər odur ki, bunların birində iqrar olunan xassə digərində inkar olunur. Fikrin bu cür forması xalq arasında qarışıq, dolaşmaq, məntiqsiz fikir kimi nəzərdən keçirilir. Fikirlər arasındakı uyuşmazlıq, ziddiyyət məntiqi ziddiyyət adlanır, ona görə də uyuşmayan hökmləri eyniləşdirmək olmaz. Təfəkkürdə buraxılan səhvlərin qarşısını almaq məqsədilə müəyyən qaydalar və şərtlər vardır ki, hər bir mühakimə prosesində ona əməl olunmalıdır. Bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

1. əgər biz bir cismə bir əlamətin olmasını aid ediriksə, eyni zamanda bu predmetə digər əlamətin aid olmadığını inkar ediriksə, burada məntiqi ziddiyyət yoxdur. Məsələn, bütün müasir Türkiyə təyyarə gəmilərinin raketdən güclü müdafiə xətti vardır və heç bir Türkiyə təyyarə gəmilərinin maili uçuş meydanı yoxdur.

2. müxtəlif predmetlər haqqında söhbət gedərsə, bu hökmlər arasında ziddiyyət ola bilməz. Məsələn, vətəndaş Z. qanunazidd hərəkət etmişdir və vətəndaş A. qanunazidd hərəkət etməmişdir.

3. eyni predmet haqqında müxtəlif vaxtlarda iqrar və inkar edilən hökmlər arasında ziddiyyət ola bilməz. Tələbənin seminarların əvvəlində və axırındakı cavablarını təhlil edib, demək olar ki, Fəridin cavabı doğru deyildi və Fəridin cavabı dəqiq, doğru və sübutedicidir.

4. bizim fikrimizdəki eyni predmetə müxtəlif münasibətlərdən baxılarsa, burada da məntiqi ziddiyyət ola bilməz. Məsələn, deyə bilərik ki, tələbə M.Hikmət məntiqi yaxşı bilir, çünki onun biliyi lazımi tələblərə cavab verir, yaxud tələbə M.Hikmət məntiqi pis bilir.

Formal məntiqin qanunlarından heç biri ziddiyyət qanunu kimi kəskin tənqiddə məruz qalmamışdır. Bu tənqid onunla bağlıdır ki, bir çox məntiqçilərin zənnincə, bu qanun guya dialektikanın əksliklərinin vəhdəti və mübarizəsi qanununu aradan qaldırır, onunla ziddiyyət təşkil edir. Bəzi filosofların fikrincə, bu qanun təfəkkürdəki ziddiyyətləri də aradan qaldırır, gerçəklikdəki ziddiyyətləri də inkar edir. Məsələnin mahiyyəti heç də belə deyildir. Aydındır ki, ziddiyyətlər haqqında təlim dialektikanın nüvəsidir, əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanunu hər cür hərəkət və inkişafın mənbəyidir. Ziddiyyətlər müxtəlifdir, onları eyniləşdirmək yanlış fikirdir. Söhbət iki növ:

1. real;
2. məntiqi ziddiyyətlərdən gedir.

Real ziddiyyətlər inkişafın mənbəyi olan canlı həyatın və ya gerçəkliyin özündən obyektiv surətdə irəli gələn ziddiyyətlərdir. Əməklə kapital, istehsalın ictimai xarakteri ilə mənimsəmənin xüsusi forması arasındakı ziddiyyət realdır, şüur və təfəkkürümüzdən asılı deyildir. Təfəkkürdə buraxılan səhvlər isə məntiqi ziddiyyətlərə aiddir. Buna çox vaxt subyektiv, formal-məntiqi ziddiyyətlər də deyilir ki, bunlar gerçəkliyin analoqu deyildir. Məntiqi ziddiyyətlər təfəkkürün inkişaf qanunlarının pozulması nəticəsində yaranır, bunlar gerçəkliyin xassə və əlaqələrinin beynimizdə inikası deyildir və süni səciyyə daşıyır. Bu qanun onu tələb edir ki, gerçəkliyin dərkində insan yanlışlıqlara, səhvlərə yol verməməlidir, real həyatın xassələrini, qanunauyğunluqlarını təfəkkürdə düzgün əks etdirməlidir. İnsan canlı həyatın ziddiyyəti ilə mühakimədəki ziddiyyəti (sözdəki uydurma ziddiyyəti) fərqləndirməyi bacarmalıdır. Mühakimə prosesində məntiqi ziddiyyətlərə yol verilərsə, onda insan gerçəkliyi dolğun əks etdirə bilməz. Düzgün məntiqi mühakimə prosesində «nə iqtisadi, nə də siyasi təhlildə məntiqi ziddiyyətə yol verilməməlidir». Ancaq ziddiyyətsiz təfəkkür dialektik ziddiyyətləri düzgün

əks etdirə bilər. Əgər fikirdə buraxılan ziddiyyətlər predmet və hadisələrə xas deyilsə, onu məntiqi mühakimənin gedişində aradan qaldırmaq mümkündür.

Elmi ədəbiyyatda belə bir yanlış fikrə də rast gəlmək olar ki, guya məntiqi qanunlar əşya və hadisələrə aiddir. Bu cür metafizik baxışların diqqətində duran əsas məsələ – real ziddiyyətləri hər vəchlə inkar etməkdir. Əslində, bu qanunlar təfəkkürün inkişafının hər bir mərhələsində, hər bir elmi sistemin formalaşmasında məntiqi ziddiyyətlərə yol verilməməsini tələb edir.

Konkret demək olar ki, məntiqin ziddiyyət qanunu eyni predmetdə bir vaxtda, müxtəlif mənə və münasibətdə bir-birinə əks fikirlər söyləməyi inkar etmir. Məntiqi ziddiyyətlər real prosesin mahiyyətinin dərk olunmamasından da irəli gəlir. A.Smitdə əsas və dövriyyə kapitalı müstəqil kapital yığımı kimi verilir, sonra isə bu kapital eyni məhsuldar kapitalın hissəsi kimi şərh edilir, bununla da ticarət kapitalı əsas kapitalın əksinə qoyulur. Bu cür ziddiyyətləri eklektika adlandırırlar. Mühakimədə baş verən ziddiyyətlərin çoxu eklektik, qarmaqarışıq və zəif təfəkkürün nəticəsidir. Mühakimə prosesində yaranan ziddiyyətlərin çoxunun mənbəyini sosial-sinfi səbəblərdə axtarmaq lazımdır. Bu cür ziddiyyətlər bəzən yanlış çıxış konsepsiyasından da irəli gəlir. İngilis siyasi iqtisadçıları A.Smit və D.Rikardo əmək-dəyər nəzəriyyəsini yaratsalar da, istehsal prosesində dəyərlə izafi dəyəri eyniləşdirirdilər.

Beləliklə, təbiət və cəmiyyətdə formal-məntiqi ziddiyyətlərin prototipi yoxdur, bu qanun bütün fikir əməliyyatlarında tətbiq olunur, onun tələblərinə riayət etmək sağlam düşüncəli hər bir adamın ümdə vəzifəsidir.

Ziddiyyət qanununun tələblərinin pozulmasından irəli gələn səhvlər müxtəlifdir, lakin onların ümumi adı – məntiqi ziddiyyətlərdir. Doğrudur, bəzən elə vəziyyət olur ki, bir adam həmişə digərinin ziddinə gedir, əks əhval-ruhiyyə ilə başqasının əksinə çıxış edir. Məsələn, M.Lermontovun qəhrəmanlarından olan Peçorin özü haqqında deyirdi ki, məndə anadangəlmə ziddiyyət təşkil edən ehtiras (şövq, maraq) vardır. Bu cür adamlar ola bilər ki, ya haqlıdırlar, ya da haqsız, ya dahidirlər, ya da onların psixikasında pozğunluq baş vermişdir, lakin burada məntiqi ziddiyyət yoxdur. Başqa cür desək, burada mübahisə aparmaq mümkün

deyildir. Məntiqi ziddiyyətə belə hallarda da yol verilir ki, eyni adam bir-birini istisna edən iki mülahizənin ikisini də həqiqət kimi qəbul edir. İ.Turgenevin «Rudin» romanında deyildiyi kimi, əqidə yoxdur və əqidə vardır – mülahizəsinin bu və digərinin eyni vaxtda bir adam tərəfindən qəbul olunmasının özü məntiqi ziddiyyətdir. Molla Nəsrəddin haqqında aşağıdakı söyləyəcəyimiz hekayənin özü də məntiqi ziddiyyətin bariz nümunəsidir. Bir dəfə Molla Nəsrəddin varlı və simic qonşusundan qazan istəyir. Qonşusu həvəssiz və çətinliklə qazanı ona verir. M.Nəsrəddin isə qazanı qonşusuna qaytararkən, yanına bir balaca qazan da qoyub qaytarır və belə deyir ki, qonşu, qazan doğdu. Qonşu buna ürəkdən şad olaraq, heç bir söz demədən, qazanları məmnuniyyətlə aparır. O biri dəfə M.Nəsrəddin yenə də qonşusundan qazan götürür, lakin qaytarmır. Qonşusu qazanı istədikdə, Molla təəssüflə bildirir ki, məmnuniyyətlə qazanı qaytarardım, lakin qazan öldü. Qonşu narazılıqla bildirir ki, nə boş-boşuna danışırısan, məgər qazan da ölə bilər? Molla cavab verir ki, qazan ölə bilməz, bəs doğa bilər? Doğan, ölər də.

Məntiqi ziddiyyətlərdən şüurlu şəkildə istifadə olunmasına biz lətifələrdə də rast gəlirik. Qabrovalıların «Reklam» adında dövrümüzlə səsleşən lətifəsində deyilir:

- «- deməli, bu yeni parçadır?
- ancaq dünən biraşa fabrikdən alınmışdır!
- bu parça rəngi solmayandırmı?
- siz nə danışırırsınız? Bir aydan çoxdur ki, mağazada sərgidən asılıb və ona heç nə olmayıb».

Çox zaman elmi idrakın özündə də məntiqi ziddiyyətlərə yol verilir və bunlar müxtəlif xarakter daşıyır. Bu ziddiyyətə sözlərin özünün birləşməsində də yol verilə bilər və buna *contra-dictio in adjecto* deyilir. Belə hallarda deyilir: qızdırılmış buz, dairəvi kvadrat, itibucaqlı dairəvi masa, gurultulu sakitlik və s. Ayrı-ayrı müddəalar, bütöv nəzəriyyələr, təbii-elmi (yaxud, ictimai-siyasi) və fəlsəfi mövqelər arasında bu cür ziddiyyətlərə rast gəlmək mümkündür. Hətta, bütöv fəlsəfi sistemlər və onun hissələri hüdudunda da belə ziddiyyətlərə təsadüf

edirik. Hegelin sistemi ilə onun metodu arasındakı ziddiyyət bunun bariz nümunəsidir.

Hüquqi sahədə məntiqi ziddiyyətlərə çox rast gəlirik və buna xüsusi diqqət yetirmək tələb olunur. Bu cür ziddiyyətlərə ən çox eyni qanun daxilində (onun müxtəlif məqamları arasında), eyni zamanda fəaliyyət göstərən və yeni qəbul edilən qanunlar arasında, qanunlar və qanun qüvvəsinə malik olan aktlar, qanunlar və Konstitusiya, bu və ya digər ölkənin qanunları ilə beynəlxalq-hüquqi normalar arasında rast gəlirik. Bu ziddiyyətləri aradan qaldırmağın vasitələrindən biri qüvvədə olan qanunların sistemə salınmasıdır. Bu proses hüquqşünaslıqda mövcud olan normaların həyat proseslərinə daha çox uyğunluğu məqsədilə yenidən işlənməsini tələb edir. Məntiqi ziddiyyətlərə yol verməməyin digər bir vasitəsi ali qanunların zəiflər qarşısında birincilik prinsipinin qəbul olunmasıdır. Müəyyən olunmuşdur ki, hər bir ölkədə Konstitusiya ali hüquqi qüvvəyə malikdir və orada hər birinin «dəyərləndirmə dərəcəsi» (cədvəli)» vardır.

Məhkəmə təcrübəsində də ziddiyyətsizlik qanununun vacib əhəmiyyəti vardır. Bu qanunun fəaliyyəti günahsızlığa əsaslanır. Onun sübutu belə aparılır ki, həmin adam cinayət vaxtı başqa yerdə idi. Əgər bu fikir həqiqidirsə, bunun əksi olan fikir (o, cinayət yerində idi) eyni zamanda doğru ola bilməz.

Sual 4. Üçüncünü istisna qanunu. Kafi əsas qanunu

Bu qanun ziddiyyət qanunu ilə sıx bağlıdır. Eyni vaxtda və münasibətdə bir-birinə əks söylənilmiş iki fikrin ikisi də həqiqi ola bilməz, bunlardan biri yalan olmalıdır. Bunların hər ikisi yalan ola bilərmi? sualına isə ziddiyyət qanunu cavab

vermir. Bu suala üçüncünü istisna qanunu cavab verir. Bu mənada onu ziddiyyət və eyniyyət qanununun tamamlanması adlandırmaq olar. Bu qanunda da məntiqi təfəkkürün əsas xassələri (məüyyənlik, ardıcillıq, ziddiyyətsizlik, sübutluluq) ifadə olunur. Lakin, bu qanun nisbi müstəqilliyə malikdir və özünün fəaliyyət sahəsi vardır. Aristotelin metafizikasında bu qanun belə ifadə olunur ki, bir-birilə ziddiyyət təşkil edən iki hökm arasında heç bir şey ola bilməz, lakin bir subyekt haqqında hər cür ayrıca predikat ya iqrar, ya da inkar oluna bilər.

Aristotelin xidməti ondadır ki, təfəkkür qanunlarının ontoloji aspektini müəyyənləşdirmiş, onların şüurda inikasına xüsusi diqqət yetirmişdir. Bəzi məntiq kitablarında belə bir fikir xüsusi vurğulanır ki, bu qanuna görə bir-birini inkar edən iki hökmdən biri mütləq doğru olmalıdır. Bu mülahizəni real hesab etmək olmaz, çünki həmin hökmlərin ikisi də yalan ola bilər, digər tərəfdən bu tərifi üçüncünü istisna qanununun tələblərinə cavab vermir. Bu qanunun düzgün ifadəsi belədir: eyni predmet, hadisə haqqında eyni vaxtda, məna və münasibətdə deyilmiş iki zidd fikrin ikisi də yalan ola bilməz, bunlardan biri həqiqi, digəri isə yalan olur, üçüncü fikir istisna olunur. Məsələn, millət insanların tarixi birlik formasıdır və millət insanların tarixi birlik forması deyildir (E və Y; A və O hökmləri arasındakı münasibət zidd münasibətdir. İlk baxışdan belə görünür ki, bu qanun ziddiyyət qanunu ilə eyniyyət təşkil edir, onun təkrarıdır. Lakin, məsələnin mahiyyəti başqa cürdür. Bunların arasındakı sıx əlaqəni heç kim inkar edə bilməz, hər ikisinin ümumi cəhətləri çoxdur, hər iki qanunda təfəkkür prosesində meydana gələn məntiqi ziddiyyətlərdən söhbət getsə də, onların spesifik cəhətlərini unutmaq olmaz. Əvvəla, ziddiyyət qanununda əks hökmlərdən, üçüncünü istisna qanununda zidd fikirlərdən söhbət gedir. İkincisi, ziddiyyət qanununda söylənilən fikrin ikisi də yalan ola bilər, lakin üçüncünü istisna qanunu buna yol vermir, bunların arasında orta bir hədd yoxdur, hökmlərdən biri həqiqi, digəri isə yalan olur. Buna çox vaxt latınca *terium non datur* da deyilir, yəni üçüncü verilməyib. Məsələn, ictimai münasibətlərin hər bir sahəsi müəyyən hüquq normaları ilə nizama salınır və ictimai münasibətlərin bəzi sahələri müəyyən hüquq normaları ilə nizamlanmır.

Lakin, üçüncünü istisna qanunu bu zidd hökmlərdən hansının məzmunca həqiqi olduğunu göstərmir. Hökmlərin obyektiv gerçəkliyə uyğun gəlib-gəlməməsi məsələsi təcrübə ilə həll olunur. Bu qanunda qarşılıqlı surətdə bir-birini istisna edən alternativlərdən biri götürülür. Belə halda ümumi iqrari hökmü təkzib etmək üçün həqiqi xüsus inkari hökmü gətirmək kafi əsas hesab olunur və problemin həlli üçün düzgün yol tapılır. Bu qanunu da formula ilə belə ifadə etmək olar, yaxud M və yaxud qeyri- M .

Üçüncünü istisna qanunu da təfəkkürdə dolaşılığa, səhvlərə, ziddiyyətə yol verməməyi tələb edir, bu qanun da gerçəkliyin predmet və hadisələrdə keyfiyyət müəyyənliyini əks etdirir, ziddiyyət qanunundan fərqli olaraq, burada zidd hökmlər eyni vaxtda nə həqiqi, nə də yalan olmur, biri doğru olanda, digəri yalan olur. «Bu ağac bar verəndir» və «bu ağac bar verən deyil». Ziddiyyət qanunu əks və zidd hökmlərdə tətbiq olunursa, üçüncünü istisna ancaq zidd hökmlərdə tətbiq olunur. Bəzən bu qanunun idrak prosesində rolunu düzgün qiymətləndirmirlər, onun yeni bilik vermədiyini qeyd edirlər ki, bu da elmi cəhətdən yanlış fikirdir. Alman riyaziyyatçısı Hilbertin dediyi kimi, bu qanunun riyaziyyat və digər elmlərdə idraki əhəmiyyətini görməmək, astronomdan teleskopu almaq və boksçuya yumruqdan istifadə etməyi qadağan etmək deməkdir. Hegelin fikrincə, bu qanun dərkedici ağılın qanunudur, ziddiyyətlərdən uzaqlaşmaq istərkən, insan yenə də ona düşər olur. Bu qanuna görə, A özü üçüncüdür, çünki A həm $+A$, həm də $-A$ ola bilər. Beləliklə, nə isənin özü, istisna edilməli olan üçüncüdür.

Üçüncünü istisna qanununda məntiqi ziddiyyətlərdən söhbət gedir, əgər bu qanun hər cür ziddiyyəti ifadə etsəydi, Hegelə haqq qazandırmaq olardı. Digər tərəfdən $+A$ və $-A$ -dan A -nı çıxarmaq mümkün deyildir. «Bu gül qızılgüldür» ($+A$) və «Bu gül qızılgül deyildir» ($-A$) hökmlərindən «ümumiyyətlə, güldür» nəticəsini almaq çətindir. Hegelin səhvi onda idi ki, o, məntiqi və dialektik ziddiyyətləri qarışdırırdı və hesab edirdi ki, bu qanun guya obyektiv ziddiyyətləri də inkar edir. Bu fikir tamamilə yanlışdır, çünki bu qanun real ziddiyyətləri inkar etsəydi, gerçəkliyin dərkində və təfəkkür prosesində onun əhəmiyyəti olmazdı, bu qanun ancaq fikirdə səhvlərə yol verməməyi tələb edir. Bu qanundan müəyyən

ziddiyyətlərin qaydaya salınmasında istifadə olunur. Dialektik ziddiyyətlər formal məntiq tərəfindən tədqiq olunur. Dialektik ziddiyyətlər gerçəkliyin özündən, sinfi mübarizənin inkişaf dialektikasından, ictimai inkişafın daxili ziddiyyətlərindən irəli gəlir. Bunlar formasına görə məntiqi ziddiyyəti xatırlatsa da, bunu klassik məntiqin vasitələri ilə həll etmək mümkün deyildir. Üçüncünü istisna qanunu təbiət və cəmiyyətdəki sadə və mürəkkəb hadisələrdə də tətbiq olunur. Məsələn, «qazlar sıxılırmı və ya sıxılmırmı?», «inqilab güclənirmi, yoxsa güclənmirmi?», «tarixi hərəkətdə ya irəli, ya da geri getmək olar». Burada orta bir yol yoxdur. Bu hökmlərin doğru və yalanlığı hadisələrin inkişaf prosesi ilə, praktikanın köməyi ilə müəyyənləşdirilir. Bu qanunun idrakda əhəmiyyəti ondadır ki, həqiqi biliklərin alınmasında insana düzgün yol göstərir. Hüquqi praktikada, bu və digər məhkəmə işinin nəzərdən keçirilməsində məsələnin həlli qəti olaraq «ya və yaxud» formulunu alır. Cinayət işinin açılmasında qəti olaraq göstərilir ki, fakt müəyyən olunur və ya yox, cinayət baş vermişdir və yaxud yox, mühakimə olunan günahkardır, yoxsa yox və s. kimi nümunələr gətirmək olar. K.Marksın yazdığı kimi, hüquq ancaq «ya və yaxud»u bilir. Bir cinayət işinin sübutunda dəlillər olmadıqda, bu qanundan istifadə olunur, antitezisin yalanlığından tezisnin doğruluğu çıxarılır.

Üçüncünü istisna qanununun insanların praktiki-nəzəri fəaliyyətlərində də mühüm əhəmiyyəti vardır. İnsan çox vaxt zidd qərarlar arasından özünə yol axtarır, dilemma qarşısında qalır. Məsələn, bu işi etmək olarmı və yaxud etmək olmazmı, bu yığıncaqda çıxış etmək faydalıdırımı, yoxsa faydasızdırımı, indiki şəraitdə hüquqlarını tələb edirəm, yaxud etməyim? və bu kimi nümunələr gətirmək olar. Belə hallarda vəziyyəti əsaslı surətdə öyrənmək və ona dəqiq cavab vermək tələb olunur. Məntiqin digər qanunları kimi, bu qanunu da gerçəklik qanunları ilə eyniləşdirirlər, xalq kütlələrinin diqqətini real ictimai problemlərin həllindən yayındırmağa çalışırlar. Bir çox filosoflar bu qanunu da metafizikcəsinə yanaşaraq, hesab edirdilər ki, predmetdə, hadisədə heç bir şəraitdə və heç vaxt əks tərəflər, xassələr ola bilməz. Bu qanun hadisə və proseslərdə heç vaxt zidd tərəf və xassələrin olmasını inkar etmir, dialektik ziddiyyətləri aradan qaldırmır.

Eyniyyət və ziddiyyət qanunu kimi bu qanunun da obyektiv mənbəyini obyektiv gerçəklikdəki predmet və hadisələrin keyfiyyət müəyyənliyi təşkil edir və bu müəyyənlik predmetlərin dəyişməsi və inkişafı dövrünə qədər qalır. Aristotel bu qanunun mahiyyətindən danışarkən, haqlı olaraq qeyd edirdi ki, iki zidd üzv arasında aralıq heç bir şey yoxdur, başqa cür desək, eyni predmet haqqında bir-birilə ziddiyyət təşkil edən iki mülahizənin ikisi də yalan ola bilməz, bunlardan biri hökmən həqiqi olur. Bu qanunun fəaliyyətini yaxşı anlamaq üçün aşağıdakı iki uyuşmayan hökmü nəzərdən keçirək:

1. Göygöl dərinidir – Göygöl dayazdır;
2. Göygöl dərinidir – Göygöl qeyri-dərinidir.

Burada birinci cüt hökmlərin predikatında əks anlayışlar (dərin-dayaz) götürülür, ikincidə isə zidd anlayışlar (dərin-qeyri-dərin) nəzərdən keçirilir. Bunların arasında nəinki oxşarlıq, hətta fərq də vardır. Digər tərəfdən əkslikləri biri digərini inkar edir, lakin cins anlayışının həcmi istisna etmir. Eyni zamanda əks predikatı hökmlərin ikisi də eyni vaxtda həqiqi ola bilməz, lakin yalan olur, burada mümkün olan bütün variantlar aradan qaldırılmaz. Ola bilər ki, Göygöl nə çox dərin, nə də çox dayaz olsun, orta dərinliyə malik olsun, üçüncünü istisna qanunu burada fəaliyyət göstərmir. Zidd anlayışlara gəldikdə (dərin - qeyri-dərin), bunlar nəinki bir-birini inkar edir, lakin cins anlayışlarının həcmi də istisna edir, onda belə sual yaranır ki, buna oxşar predikatların hər ikisi eyni zamanda həqiqi ola bilərmi? Xeyr. Digər tərəfdən, üçüncünü istisna qanununda verilən hökmlərin ikisi də eyni vaxtda yalan ola bilməz, sadəcə olaraq, burada üçüncü verilmir, yoxdur, belə ki, göl dərin də, qeyri-dərin də ola bilər. Bunlardan biri doğrudur, bu qanuna uyğun öz inkişafını üçüncünü istisna qanununda tapır.

Bu qanunun təsir sahəsi də tamamilə genişdir. Ümumi formada demək olar ki, ziddiyyət qanunu fəaliyyət göstərmədiyini yerdə, üçüncünü istisna qanunu fəaliyyət göstərir. Ziddiyyət qanunu kimi, bu qanun da hökmlərin tətbiq olunması praktikasının ümumiləşdirilməsi nəticəsidir. Əgər ziddiyyət qanununda hökmlərin əlaqəsinin həqiqiliyindən söhbət gedirsə, üçüncüdə bu əlaqələrin yalanlığı ifadəsindən danışılır. Bu qanun zidd hökmlər (A-O, E-Y) arasındakı əlaqələrdə

tətbiq olunur. Bu qanun əks hökmlər (A-E) arasında fəaliyyət göstərmir, lakin zidd hökmlər burada fəaliyyət göstərir, lakin onlar birlikdə həqiqi olmasa da, eyni vaxtda yalan olur.

Üçüncünü istisna qanunu bilavasitə əqli nəticənin də əsasını təşkil edir, hökmlər üzərində aparılan əməliyyatlarda tətbiq olunur.

Bu qanun əsasında təfəkkürdə baş verə biləcək səhvlərin qarşısını almaq məqsədilə bir sıra şərtlərə riayət etmək lazımdır:

1. eyni vaxtda, mənə və münasibətdə bir fərdi cisim haqqında söylənilən zidd mülahizələrdən ikisi də həqiqi ola bilməz. Məsələn, X. cinayət törətmişdir və X cinayət törətməmişdir. Burada üçüncü hökmü tapmaq mümkün deyil. Bu qanun iki variantdan (ya və yaxud prinsipi üzrə) birinin seçilməsini tələb edir (üçüncü verilməyib). Bu, onu ifadə edir ki, alternativ sualın həllində müəyyən cavabdan yayınmaq olmaz, aralıq, orta, üçüncü bir alternativ axtarmaq mümkünsüz bir işdir. Bu cinsdən olan alternativlərlə insan tez-tez qarşılaşır. Vaxtilə qədim Romada belə bir zərb-məsəl yaranmışdı «Aut Caesar, aut nihil» (hərfi mənada ya Sezar, ya da heç nə), bəzən də ümumiləşmiş mənada işlənir: hər şey, yaxud heç nə». Buna oxşar intellektual vəziyyəti U.Şekspir Hamletin dili ilə belə ifadə etmişdir: olum, ya ölüm. Yaxud birisi səni qonaqlığa çağıranda, fikirləşirsən ki, ya gedəcəm, ya da getməyəcəm. Belə hallarda bu variantlardan biri seçilir.

Müasir şəraitdə birmənalı çıxış yolu tələb edən alternativlərə tez-tez rast gəlirik. Buna aid dövrü mətbuatda gedən bir çox nümunələr gətirmək olar: ya hamının gücü ilə bütün aləm azad olacaqdır, yaxud da bütün sivilizasiya məhv olacaqdır; millət öz ərazi bütövlüyü uğrunda da ardıcıl mübarizə aparmalıdır, ya da biabırçı sülhə razı olmalıdır və s.

Çıxış yolu tapmaq tələbinin pozulması müxtəlif formalarda da aşkara çıxara bilərik. Bəzən sualın özü alternativsiz formalaşır. Antik dövrdən bizə gəlib çatan bir lətifəni nəzərdən keçirək: sən öz atanı döyməyi tərgitmişənmisən? Buna necə düzgün cavab vermək olar? Əgər desək ki, tərgitmişəm, bu, o deməkdir ki, döyürdüm. Əgər tərgitmişəm cavabı versəm, nəticə çıxır ki, döyməkdə davam edirsən. Burada üçüncü variant vardır: mən onu heç vaxt dyməmişəm və

döymürəm. Bəzən də elə suallar olur ki, ona «ya», «və ya» formulu ilə cavab vermək çətin olur. Məsələn, sən onu sevirsənmi? Əgər sual düzgün ifadə olunarsa, ona müəyyən cavab verməkdən uzaqlaşmaq, nə isə üçüncü bir alternativ axtarmaq səhvlərə gətirib çıxara bilər.

2. İki zidd fikirdən (birində nə isə iqrar olunan, digərində inkar olunan) ikisi də eyni vaxtda həqiqi ola bilməz. Məsələn, məlumdur ki, məhkəmənin qərarı ya bəraətverici, ya da ittihamedicidir. Əgər qərar ittihamedicidirsə, deməli, o, bəraətverici deyildir. Məhkəmə başqa bir bəraətverici-ittihamedicidir qərar çıxara bilməz.

3. İki zidd hökmdən (A-O, yaxud E-Y arasında) birində bütöv predmetlər, digərində isə predmetlər, hadisələr haqqında nə isə iqrar olunursa, digərində isə predmetlər, hadisələr haqqında eyni xassə, əlamət qismən inkar olunursa, bunların hər ikisi doğru və yalan ola bilməz. Məsələn, bütün iqtisadi obyektlər xüsusi mülkiyyətlə əlaqəlidir və bəzi iqtisadi obyektlər xüsusi mülkiyyətlə əlaqəli deyil və yaxud bütün cinayət işləri hüquqi qanun pozuntusudur və bəzi cinayət işləri hüquqi qanun pozuntusu deyil. Əgər bu hökmlərdən biri doğrudursa, digəri hökmən yalan olacaqdır, başqa cür ola bilməz.

4. İki zidd mülahizədən bütün predmetlər, hadisələr sinfinə nisbətdə nə isə inkar olunursa, həmin xassə, əlamət eyni sinfin predmet və hadisələrinə qismən aid edilirsə, bunlardan biri həqiqi, digəri yalan olacaqdır. Məsələn, heç bir cinayət qanuna uyğun hərəkət deyil və bəzi cinayətlər qanuna uyğun işdir. Bunlardan biri doğrudur, digəri yalan, üçüncü verilməyib. Hüquqşünas işi «ya», «və ya» formulları ilə həll edir. Bu fakt ya müəyyən olunub, ya da olunmayıb. Müttəhim ya təqsirkardır, ya təqsirkar deyil.

Ziddiyyət qanunu kimi, bu qanun da predmet və hadisələrin dəyişmə və inkişafını bir haldan digər hala keçmələrini inkar etmir. Bu qanun gerçəkliyin dərkində məntiqi ziddiyyətlərə yol verməməyi tələb edir. A və qeyri-A arasındakı (bir mərhələdən digərinə keçdikdə) nəticənin müəyyənliyi məqsədilə onlar arasında şərti sədd çəkməyi ehtiva edir. Bu qanun obyektiv gerçəkliyin ziddiyyətlərini nəzərdən keçirmir, onları inkar da etmir, bir-birinə zidd olan iki

hökmün, eyni zamanda həqiqiliyinin, yaxud yalanlığının qəbul olunmasına yol vermir. Bunun isə hüquqşünasın nəzəri və praktiki fəaliyyətində mühüm əhəmiyyəti vardır. «Ya və ya» prinsipi mahiyyətcə bütün hüquqi praktikanın əsasını təşkil edir. Hələ vaxtilə Afina məhkəməsində hakimlərin iki dəfə səs verməsi müəyyən olunmuşdur:

1. günahkarlığın, yaxud günahsızlığın müəyyən olunması;
2. cəzanın həddi (dərəcəsi).

Cinayət işlərinin nəzərdən keçirilməsində bununla daha dəqiqliyə nail olunmuşdur. Hazırki dövrdə məhkəmələr daim bu cür alternativlərlə qarşılaşırlar ki, şübhəli adam cinayət baş verən yerdə olub, yaxud olmayıb. Bu adam özünü günahkar sayır, ya saymır, mühakimə olunan bu işdə özünü günahkar hesab edir, ya etmir, məhkəmənin qərarı düzgündürmü, yaxud yalandırmı və s. kimi çoxlu nümunələr gətirmək olar.

Vətəndaş işlərində də buna oxşar alternativlərə çox rast gəlirik. Məsələn, məhkəmədə atalıq məsuliyyətindən imtina edən adamı götürək, əgər o, yenidən doğulmuş uşaqdan imtina etsə ki, onun deyil, onda məhkəmə tibbi ekspertiza təşkil edə bilər. Bu vaxt ekspert ya uşağın həmin adamdan olduğunu təsdiq edir, ya da bunu inkar edir. Doğrudur, buna bənzər nəticələr məhkəmədə sübut kimi götürülsə də, digər faktlar da olmalıdır.

Qanunvericilik praktikasında alternativ hallardan çox istifadə olunur. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin iclaslarını nəzərdən keçirək. Hər hansı bir məsələnin müzakirəsində qeyd olunur ki, yetərsay varsa, iclas keçirmək olar, yoxdursa, keçirmək olmaz, yaxud səsvermənin nəticəsində iqrar edilir ki, ya qərar qəbul olundu, ya da qərar qəbul olunmadı və s. kimi çoxlu nümunələr gətirmək mümkündür, biz bununla kifayətlənirik.

Kafi əsas qanunu

Formal-məntiqi qanunlar içərisində bu qanun da mühüm yer tutur və digər qanunlarla sıx əlaqədədir, onunla dialektik vəhdət təşkil edir. Əgər fikir müəyyənlik xasəsinə (eyniyyət qanununda olduğu kimi) malikdirsə, bu, onun digər fikirlərlə qarşılıqlı əlaqəsində həqiqi, yaxud yalan olmasının müəyyənliyinə

imkan verir, bu o, deməkdir ki, fikirdə məntiqi ziddiyyətlərə yol verilməməlidir. Fikrin həqiqiliyi, yaxud yalanlığının müəyyən olunması ona uyğun gələn əsaslandırmadan kənarında baş verə bilməz. Buradan da kafi əsas qanununun fəaliyyəti meydana gəlir. Bu qanunda müəyyənliklə, ardıcılıqla və ziddiyyətsizliklə yanaşı, təfəkkürün əsaslılığı, sübutolunanlığı xassəsi də beynimizdə ifadə olunur.

Kafi əsas qanununun mahiyyəti belədir: hər cür fikir o vaxt həqiqi hesab olunur ki, onun kafi əsası olsun, əsaslandırılı bilinsin.

Bu qanunu belə formulə etmək olar:

A vardır, ona görə ki, B vardır. Burada A – məntiqi nəticəni, B - məntiqi əsası bildirir. Bu qanun bizi əhatə edən gerçəklikdəki predmet və hadisələr arasında mövcud olan ən ümumi qarşılıqlı əlaqələri əks etdirir. Gerçəklikdəki predmet və hadisələr bir-birilə elə formada əlaqəlidir ki, bir qism biliklər ondan irəli gələn digər biliklər üçün əsas olur. Məsələn, biz harada tüstü görsək, o dəqiqə nəticə çıxarıyıq ki, burada yangın mənbəyi vardır. Buna görə də bu və digər müddəanın həqiqiliyini digər fikirlərin köməkliyi ilə əsaslandıraraq, bu müddələrdə inikas olunan predmetlərin özlərinin obyektiv əlaqələrinə isnad edirik. Bu qanun dərkedici təfəkkürün sübutluluğunun əsasını təşkil edir. Kafi əsas odur ki, praktikada həqiqiliyi yoxlanılmış və qəbul olunmuş hökmlərdən digər fikirlərin zərurətlə çıxarılmasıdır. Kafi əsas kimi insan həmişə faktlara, aksiomlara, qanunlara, elmdə həqiqiliyi yoxlanmış tərif və teoremlərə əsaslanır.

Bu qanun çox vaxt qısaca belə ifadə olunur: hər cür sübut olunmuş fikrin kafi əsası vardır. Fikrin əsaslılığı və sübutluluğundan kənarında heç bir elmi nəzəriyyənin inkişafından, ümumiyyətlə, fikir mübadiləsindən danışmaq olmaz. Məntiqi sübut prosesinin özü isə təfəkkürün qayda və qanunları əsasında həyata keçirilir. Bu qayda və qanunların sistemə salınması heç də insan əqlinin quraşdırması deyil, subyektin praktiki fəaliyyətinin gedişində, gerçəkliyin dərinədən dərkisi əsasında meydana gəlmişdir ki, bunun da obyektiv əsası vardır.

Məntiqi sübut, məntiq qanunları və qaydaları əsasında nəzəri mühakimə prosesində fikirlərin düzgün ifadəsi və əlaqəsidir. Fikirlərin əlaqəsi gerçəklikdəki

predmet və hadisələr arasındakı real əlaqə və münasibətlərin şüurumuzda inikasındır. Buna görə də hadisələrin ən ümumi əlaqələrini, onların qarşılıqlı asılılığını öyrənməyin idrak prosesində vacib əhəmiyyəti vardır, belə olmasaydı, insan ətraf aləmi dərk edə bilməzdi. İnsan bilavasitə qavradığı əlaqə və münasibətlərlə heç vaxt kifayətlənə bilməz, birbaşa qavraya bilmədiyimiz əlaqələri, hadisələri də öyrənə bilirik. İnsan birbaşa Günəş və ulduzları qavraya bilmir, istiliyini ölçmək mümkün olmur, lakin onların buraxdığı işıq şüalarını spektrial analizlə köməyi ilə öyrənir. İnsan cansız materiyadan canlı materiyaya keçid proseslərini də bilavasitə qavraya bilməsə də, elm başqa hadisələrin köməyi ilə bu çətin və mürəkkəb prosesləri öyrənə bilir, bu o, deməkdir ki, bizi əhatə edən aləmdə hər bir şey dəyişdiyinə və inkişaf etdiyinə görə, öz aralarındakı qarşılıqlı təsir prosesində olan predmet və hadisələrin digərlərində əsası vardır. Bir çox predmetlərin digərlərindən obyektiv mövcud olan universal asılılığı təfəkkürümüzdə kafi əsas qanununun meydana gəlməsi və fəaliyyətinin ilkin şərtidir. Bu qanun birinci dəfə Q.Leybnits tərəfindən kəşf olunmuşdur. O, yazırdı ki, heç bir hadisə kafi əsas olmadan həqiqi, yaxud yalan ola bilməz. Nə üçün məsələ bu cür durur, başqa cür yox? O, bu qanunu bütün təcrübi həqiqətlərin əsas prinsipi hesab edirdi. Yunan alimlərindən Levkipp və Demokrit bu qanunun formulunu verməklə, bütün hadisələrdə səbəb və nəticə əlaqələrinin olduğunu qeyd edirdilər. Təbiət və cəmiyyətdə hər bir fakt, hadisə digərləri ilə bağlıdır, bu onu ifadə edir ki, kainatda və sosial həyatda səbəbsiz heç bir hadisə və proses yoxdur. Q.Leybnits əsasın kafiliyini başlıca olaraq, mexaniki fəaliyyət üsulu kimi götürülən səbəbiyyətə qarşı qoyurdu. İnsan fəaliyyətini, təbiət və tarixin inkişafını irəlicədən müəyyən edilmiş mexaniki səbəblərlə izah etmək yanlış fikirdir. Doğrudur, Leybnits də bu qanunu yanlış olaraq varlıq və idrakın universal səbəbiyyət qanunu kimi verir və bunu ancaq təfəkkürə tətbiq etdikdə, onun aşağıdakı formulunu vermək olar: heç bir hökm kafi əsas olmadan, həqiqət kimi qəbul oluna bilməz. Buradan da bu qanunun adı irəli gəlir. Kafi əsas dedikdə, verilmiş hökmdən məntiqi zərurətlə alınan faktiki və nəzəri əsas nəzərdə tutulur, A doğrudur, ona görə ki, onun B kafi əsası vardır. Kafi əsas qanunu gerçəklikdəki predmet və

hadisələr arasındakı səbəbiyyət əlaqələrinin təfəkkürümüzdə inikasındır, bu əlaqələr obyektiv xarakter daşıyır və bu əslində, səbəb və nəticə əlaqələridir. Gerçəklidə baş verən hər bir hadisə zəruri olaraq digər hadisəni doğurur, bunlar isə səbəb-nəticə əlaqələrini əks etdirir. Hər cür nəticənin öz səbəbi vardır, hər bir səbəb də konkret nəticəni doğurur. Səbəbsiz heç bir hadisə yoxdur. Təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələr özündən əvvəlki hadisələrin inkişafı ilə hazırlanır. Bu baxımdan təfəkkürün bütün qanunları gerçəkliyin özündən çıxarılır, bu da onu ifadə edir ki, gerçəkliyin özü məntiqidir, sistemlidir, sübut ediləndir. Maddi gerçəkliyin bütün predmet və hadisələri bir-birilə əlaqədardır, müəyyən səbəblər nəticəsində meydana gəlir və inkişaf edir. Elmlərin əsas məqsədi də hadisələr arasındakı səbəb asılılığını aşkara çıxarmaq və dərk etməkdir. Burada iki cür əsasdan söhbət gedə bilər:

1. real əsas;
2. məntiqi əsas.

Real əsas hadisəni, prosesi doğuran səbəbdır, məntiqi əsas isə fikirlərimizi əsaslandırmaq məqsədilə gətirilən yeni hökmlərdir. Məsələn, həyətdə su donmuşdur hökmünün doğruluğu üçün təbiətdə atmosfer dəyişmişdir fikrini gətiririk, bu birinci hökm üçün kafi əsas hesab olunur. Burada real əsas məntiqi əsasa, məntiqi əsas isə real əsasa çevrilə bilər. Lakin heç vaxt məntiqi əsasla məntiqi nəticəni səbəb-nəticə əlaqələri ilə eyniləşdirmək olmaz. Məsələn, yağış yağmışdır (səbəb), evin tavanı nəm olmuşdur (nəticə). Lakin, real səbəbin təfəkkürdə inikası məntiqi nəticə, real səbəb isə məntiqi əsas kimi meydana gəlir. Və biz pəncərədən çölü müşahidə edərkən, belə mühakimə yürüdürük ki, tavanın nəm olması məntiqi əsasdır, yağışın yağması məntiqi nəticədir.

Məntiqi əsasla məntiqi nəticə arasındakı əlaqəni implikasiyanın köməyi ilə belə ifadə etmək olar: $m \rightarrow r$. M – məntiqi əsas, r isə məntiqi nəticəni bildirir. Hər şeyin kafi əsas vardır.

Burada bir məqama da diqqət yetirmək olar. Real səbəb və nəticə əlaqələrinin təfəkkürdə məntiqi əlaqəsinə müxtəlif hökmlərin şüurda adi inikas prosesi kimi yanaşmaq yanlış baxışdır, çünki məntiqi əsas real səbəblərə uyğun gələ bilər,

gəlməyə də. Məsələn, deyək ki, naqıl parçasında maqnit sahəsi əmələ gəlib. Çünki ondan elektrik cərəyanı keçmişdir. Maqnit sahəsinin yaranmasının səbəbi elektrik cərəyanındadır. Bu hökmdə məntiqi əsas real əsas, yəni hadisənin səbəb kimi meydana çıxır. Lakin, səbəb və nəticə əlaqələrini məntiqi əsas və məntiqi nəticə ilə tam mənada eyniləşdirmək olmaz. Məsələn, bayırda su donmuşdur hökmünü əsaslandırmaq məqsədilə şaxta olmuşdur fikrini məntiqi əsas kimi gətiririk. Lakin, suyun donması və şaxtanın olmasının real səbəb (real əsası) təbiətdə atmosfer təzyiqinin dəyişməsidir. Məntiqi səbəb və məntiqi nəticə əlaqələrini hadisələrin obyektiv surətdə mövcud olan real səbəblərindən fərqləndirmək lazımdır.

Düzgün məntiqi nəticələrin çıxarılmasında kafi əsas qanunundan irəli gələn müəyyən şərtləri gözləmək vacib məsələdir. Bu qanunun tələblərindən biri ondadır ki, hər cür fikir əsaslandırılmalı və sübut olunmalıdır. Bu xassələrə riayət etmək hər bir alimin, tədqiqatçının ən ümdə vəzifəsidir. İkincisi, hər bir müddəə o vaxt həqiqi və məntiqi hesab olunur ki, onun kafi əsası olsun, gerçəkliyi olduğu kimi əks etdirsin. Bu keyfiyyət elmi-nəzəri təfəkkürü qeyri-elmi, primitiv, dini təfəkkürdən fərqləndirir. Din öz həqiqətlərini faktlarla sübut edə bilmir, dini müddəalara kor-koranə tələb edir. Bu qanun konkret fikri, mülahizəni əsaslandırmaq məqsədilə gətirilən dəlillərin həqiqiliyini aşkara çıxarmasa da, belə bir ümumi tələbi ifadə edir ki, hər cür mülahizənin hökmən müəyyən əsası vardır. Elmi həqiqətlərin konkret surətdə əsaslandırılması təbiətsünaslıq və ictimai elmlərin xüsusi məsələsidir ki, bu da gerçəkliyin hərtərəfli təhlili əsasında həyata keçirilir. Üçüncüsü, bu qanun təfəkkür prosesində bir-birilə əlaqəli olmayan, biri digərini əsaslandırmayan, dolaşq və məntiqsiz fikirlərin aradan qaldırılmasını tələb edir. Bu tələblərin insanın praktik fəaliyyətində və elmi nəzəriyyələrin inkişafında mühüm idraki və metodoloji əhəmiyyəti vardır, bunsuz elmi müddəaların inkişafından danışmaq müşkül məsələdir. Dördüncüsü, təfəkkürün məntiqi qanunlarını qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə nəzərdən keçirmək lazımdır.

Bəzən tarixi hadisələrdə də bu cür uyğunluğa, oxşarlığa təsadüf edirik. ABŞ prezidentlərindən olan A.Linkoln 1860-cı ildə hakimiyyətə gəlmiş, cümə günündə qəflətən açılmış güllə ilə qətlə yetirilmiş, onun yerinə demokratlar partiyasından

olan ABŞ senatoru və 1808-ci ildə anadan olmuş I Conson gəlmişdir. Bu hadisədən 100 il keçdikdən sonra R.Kennedi (1960-cı il) hakimiyyətə gəlir, onun yerinə 1908-ci ildə anadan olmuş demokratlar partiyasının üzvü, senator II Conson prezidentliyə gəlir. Bu hadisələrin arasında 100 il fərq vardır. Bəzən güman edirlər ki, bu hadisələr hər 100 ildən bir təkrar olunacaq. Buradan qəti nəticə çıxarmaq olmaz, bu cür uyğunluğun nəticə çıxarılmasında heç bir kafi əsas yoxdur, bu hadisələr arasında bəlkə də gizli bir qanunauyğunluq tapmaq mümkündür, çünki təsadüfi hadisələrin özündə zərurətin ünsürlərinə rast gəlmək olur. Təsadüf zərurətin təzahür formasıdır, təsadüflərin kəşfiyyəti nöqtədə zərurəti aşkara çıxarmaq ciddi elmi-nəzəri tədqiqatla bağlıdır. Fikrin məntiqi formalarının yaranmasında, mühakimə prosesinin qurulmasında və ondan istifadə olunmasında məntiqi qanunların tətbiqinin mühüm qanunşünaslıq və metodoloji əhəmiyyəti vardır.

Kafi əsas qanununun fəaliyyət sferası genişdir. Bu qanun əqli nəticələrdə və sübut prosesində də tətbiq olunur. Hər cür həqiqi fikri o vaxt əsaslandırılmış hesab etmək olar ki, onun kafi əsası olsun. Biz hər cür fikrin əsaslandırılmasında inama, dini müddəalara yox, gerçək faktlara və əvvəllər sübut olunmuş müddəalara əsaslanmalıyıq. Bu qanun əlaqəsiz, sübut olunmamış mühakimənin əleyhinə yönəldilmişdir. Aydındır ki, boş, nəzəri cəhətdən əsaslandırılmamış, əlaqəsiz hökmlərdən gerçək nəticələr almaq qeyri-mümkündür. Bu qanun hər cür əhkamın, boş inanların, xürafat və mövhumatçılığın düşmənidir. Bu qanunun tələblərinin pozulması ilə əlaqəli olan mühüm məntiqi səhv «nəticə çıxmır» adlanır. Müqəddimələrdə nəticə, tezislə, əsas dəlillərlə yekun biliyi arasında kifayət qədər məntiqi əlaqələr olmadıqda, bu cür səhvlər aşkara çıxarılır. Belə səhvlərə biz N.Qoqolun «Müfəttiş» əsərində Bobçinski və Dobçinskinin söhbətlərində də rast gəlirik. İnsanın praktik fəaliyyətində də bu qanunun tələblərinə riayət etməyin vacib əhəmiyyəti vardır. Məşhur rus sosioloqu P.Sorokin vaxtilə dünyada sosializm quruculuğunda insanların əməli fəaliyyətində yol verilən bu cür səhvlər və təhriflər əleyhinə ciddi mübarizə aparmışdır.

NƏTİCƏ

Beləliklə, təfəkkürün məntiqi qanunları sinfi və milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün insanlar üçün eynidir. Müxtəlif sinflərin nümayəndələri cism və hadisələrin dərk olunmasında ayrı-ayrı təsəvvür və anlayışlara yiyələnə bilər. Lakin mühakimə prosesində fikirlərin əlaqəsi, strukturu bütün insanlarda eynidir. Təfəkkürün məntiqi qanunlarının ümumbəşəriyyəti də bununla müəyyən olunur. Bu,

o deməkdir ki, insanlar məntiqi qanunları öyrənə və kəşf edə bilər, ondan öz məqsədləri üçün istifadə edə bilər, lakin bu qanunları dəyişdirə və məhv edə bilməz. Məntiqi qanunlar pozularsa, fikir prosesində onlara əməl olunmazsa, insanlar bir-birini başa düşməzlər.